

Fârâbî Felsefesinde Toplumsal Kavramlar: Bir Başlangıç Çalışması

Social Concepts in al-Farabi's Philosophy: A Beginning Study

EJDER OKUMUŞ

Social Sciences University of Ankara

Received: 02.06.2018 | Accepted: 30.12.2018

Abstract: Islamic philosopher, the Second Master, Abu Nasr al-Farabi is a social philosopher as can be understood from his works. Indeed, society is one of the most fundamental subjects of al-Farabi's philosophy. Because, for al-Farabi, human and the happiness of human comes at the beginning of everything. Human is a social entity by its very nature, and therefore the happiness of human is directly connected with society and that social life is obligatory for a human. Social life, that people live together and within society is a compulsory aspect of human and him/her happiness. When this aspect is carefully examined, it is understood that al-Farabi tries to reveal a social conception from on key concepts such as human, happiness, medina (city, society, politics), civilization, community, ijtimâ (getting together, meeting), ma'mura, need, helping one another, society, tribe, ummah, religion, millah, etc. In this work made by utilizing the relevant books of al-Farabi and other sources related the issue, the author tries to consider and understand the essential key concepts such as the happiness, will, need, helping one another, community, ijtimâ, tribe, ummah, people, human beings, madina, civilization, millah, religion and ma'mura in al-Farabi's philosophy. These concepts are in the entrance of qualification to the Second Master's social philosophy. Without understanding these concepts, it is not possible to understand the general society theme of al-Farabi.

Keywords: Al-Farabi, philosophy, city, society, social concepts.

© Okumuş, E. (2018). Fârâbî Felsefesinde Toplumsal Kavramlar: Bir Başlangıç Çalışması.

Beytulhikme An International Journal of Philosophy, 8 (2), 841-858.

Giriş

İslam filozofu Muallim-i Sâni Ebû Nasr el-Fârâbi (872-951), eserlerinden de anlaşılabilir gibi bir toplum teorisyeni ve filozofudur. Denilebilir ki, toplum, Fârâbi felsefesinin en temel konularındandır. Zira Fârâbi için insan ve insanın mutluluğu, tabir caizse her şeyden önce gelir. İnsan ise doğası gereği toplumsal bir varlıktır ve dolayısıyla insanın mutluluğu doğrudan toplum ile, toplum hayatının insan için zorunlu olmasıyla dolaysız ilintilidir. Toplumsal hayat, insanların bir arada, toplum halinde yaşamaları, insan ve mutluluğunun olmazsa olmaz bir boyutudur. Bu yönü dikkatlice incelendiğinde, Farabi'nin insan, mutluluk, medîne, medeniyet, cemaat, ictimâ', ictimâ'ât, ma'mûra, ihtiyaç, teâvun, kavm, ümmet, din, mille, vd. anahtar kavramlarından hareketle bir toplum görüşü ortaya koymaya çalıştığı anlaşılır.

Bu çalışmada Fârâbi'nin anahtar toplumsal kavramlarına bakarak geleneksel sosyolojinin *'İlmu'l-'Umran* (Umran İlmi) adıyla İbn Haldun (1332-1406) tarafından icat edildiği ve modern *Sosyoloji*'nin 19. yüzyılda başta Auguste Comte (1798-1857) olmak üzere modern Batılı bilim adamlarının eseri olduğu düşüncesi dikkate alınır, Sosyoloji biliminden önceki toplum fikri/ilmi/bilimi çabalarını “Sosyoloji öncesi Sosyolojiler” olarak adlandırmanın uygun olacağı varsayımından hareket edilmektedir. Bu durumda *Umran İlmi* ve *Sosyoloji* isimlerini saymazsak, bugünkü konusu itibariyle müstakil bir bilim olarak Sosyoloji, aslında çok daha önceki zamanlarda Doğu'da da, Batı'da da bazı fikir ve ilim adamları tarafından farklı biçimlerde icra edilmiştir. Bu kabul edilirse, toplumsal etkileşim, olay, olgu ve süreçleri sistematik ve ilmi bir perspektifle ele almayı, *Sosyoloji* kelimesini ilk defa kullanan Auguste Comte (1798-1857) ile başlatmak, doğru bir yaklaşım olarak gözükmeyeceği gibi *Mukaddime* (1996) adlı ünlü eseri ile ürettiği Umran İlmi salt sosyolojiye indirgenemezse de sosyolojiyi içinde barındıran ve dolayısıyla sosyolojinin ilk mimarı olan İbn Haldun (1332-1406) ile başlatmak da doğru bir yaklaşım olarak gözükmemektedir (Okumuş, 2015b; Okumuş, 2016a).

Gerçekten başlangıç itibariyle İbn Haldun'dan önce ve dolayısıyla Batılı sosyoloji bağlamında Comte'tan çok önce toplum olaylarını ilmi düzlemde “sosyolojik perspektif”le inceleme, toplumsal olay ve olguları sosyolojik düşünce ve bakış açısı ile araştırma, değerlendirme ve yorumla-

ma söz konusuydu. O halde Sosyoloji'nin İbn Haldun ile ortaya çıktığı kabul edilirse, Sosyoloji biliminden önceki toplum ilmi/bilimi çabalarını "Sosyoloji öncesi Sosyolojiler" olarak adlandırmak uygun görülebilir (Okumuş, 2015b). Bu durumda örneğin antik Yunan filozoflarından Sokrates, Platon ve Aristoteles'in topluma dair yaklaşımları, Fârâbî'nin, Gazalî'nin (1058-1111) vd. ortaya koyduğu toplum felsefelerinin içinden "sosyolojiler" çıkarılabileceği ve bunların söz konusu "sosyoloji öncesi sosyolojiler" kapsamında ele alınabileceği söylenebilir.

Bu vb. hususlar dikkate alındığında, Fârâbî felsefesinin ortaya koyduğu toplum felsefesi ve görüşünün bize bir "sosyoloji" verdiği ve bunun da söz konusu "Sosyoloji öncesi Sosyoloji" kapsamında ele alınabileceği söylenebilir. Fârâbî, Miladi 10. asırda İslam toplumunun yetiştirdiği bir âlim olarak bu şekilde bir "bilimsel toplum görüşü", bir "sosyoloji" geliştiren tarihsel şahsiyetlerden biridir. Hiç şüphesiz bu sosyoloji, onun felsefesi, metafiziği, mantığı, psikolojisi, sanatı vs. *içinde* bir "sosyoloji"dir. Elbette Fârâbî evvelemirde felsefe yapmıştır, metafizik yapmıştır; onun aslı amacı felsefe ve metafizik alanında düşünce üretmektir. Fakat bu onun felsefi ve metafizik yaklaşımları içinde söz konusu edildiği manada bir "sosyoloji" çıkarılamayacağı anlamına gelmez.

Fârâbî'nin toplum analizlerine dikkatli bir bakış, o analizlerin belli yerlerinde toplumsal hayatın zorunluluğu, toplum, siyaset, medine, medeniyet, din, ahlak vd. hakkında toplumsal gerçeklikten hareketle gözleme dayalı bir toplum görüşüne sahip olduğunu anlamayı sağlar. Gerçekten de Fârâbî, genel felsefesi içinde en önemli konular arasında bulunan şehir, toplum, siyaset, din ve medeniyet felsefesine dair görüşleri içinde sosyolojinin temel konularına kimi zaman "sosyolojik okuma" (Okumuş, 2015b) denilebilecek bir perspektifle yaklaşmıştır.

Bu çalışmada yazar, Fârâbî'nin bilhassa "*Ârâu Eblî'l-Medîneti'l-Fâdila*" (1995a), "*es-Siyâsetu'l-Medeniyye*" (1995b), "*Fusûlun Munteze'a*" (*Fusûlul-Medenî?*) (1971), "*Tabsîlu's-Sa'âde*" (1995c), "*İhsâ'u'l-Ulûm*" (1996), "*Kitâbu'l-Mille*" (1991, 2002), "*Tenbîh 'alâ Sebîli's-Sa'âde*" (2005a) adlı eserlerine başvurmuştur. Elbette yeri geldikçe başka eserlerinden de faydalanmaktadır, fakat onun bilimsel toplum görüşüyle, "sosyolojisi"yle ilgili kavram ve görüşleri daha çok bahsi geçen eserlerde yer almaktadır. Ayrıca Fârâbî'nin toplumsal kavramlarını anlamamıza katkı sunan başka belgeler de bu ça-

lışmanın kaynakları arasındadır.

Fârâbî'nin bahsedilen kitapları ile diğer ilgili çalışmalarından ve konu hakkındaki farklı kaynaklardan yararlanılarak yapılan bu makalede Fârâbî, felsefesi içinde saadet, irade, ihtiyar, ihtiyaç, teâvun, cemaat, ictimâ', ic-timâ'ât, kavm, ümmet, nâs, medîne, medeniyet, millet, din ve ma'mûra gibi temel/anahtar kavramlar ele alınmaktadır. Bu kavramlar, Muallim-i Sâni'nin toplum felsefesine giriş niteliği taşımaktadır. Bu kavramlar bilinip anlaşılmeden Fârâbî'nin genel toplum temasının anlaşılması mümkün gözükmemektedir.

Kitapta elbette Fârâbî'nin eserlerinin asılları esas alınmaktadır. Fakat belirtmek gerekir ki, yukarıda zikredilen ve zikredilmeyen eserlerin Türkçe çevirilerinden azami ölçüde yararlanılmaktadır. Bu bağlamda mesela öncelikle “*Ârâu Eblîl-Medîneti'l-Fâdila*”nın Ahmet Arslan çevirisi (2013) araştırmacı için önemli bir kaynaktır. Yine aynı eserin Nafiz Danışman çevirisi (2001) burada zikredilmelidir. “*es-Siyâsetu'l-Medeniyye*” adlı eserin Mehmet S. Aydın, Adülkadir Şener ve M. Rami Ayas çevirisi (2012) bahse konu edilmelidir. Ayrıca “*İhsâ'u'l-Ulûm*”un yine Ahmet Arslan çevirisi (2014b) çalışmada yararlanılan bir tercümedir. Aynı eserin Ahmet Ateş çevirisi (1990) de zikre değerlidir. “*Kitâbu'l-Mille*”nin Fatih Toktaş çevirisi (2002) de burada mutlaka anılması gereken bir çalışmadır. Bunların dışında kalan çevirilerden de yararlanıldığını belirtmek gerek. Fakat şu da ifade edilmelidir ki, bu çalışma, Fârâbî'nin eserlerinin Arapça orijinalleri esas alınarak ve toplumsal kavramların anlam içeriklerine ayrı bir hassasiyet gösterilerek yürütülmeye çalışılmıştır.

Saadet (es-Se'âde)

Saadet, yani mutluluk, Fârâbî'nin (1995a: 100-101, 113 vd.; 1995b: 81-84 vd.; 2005a: 159-160; 1971: 62; 1991: 43-66) felsefesinde insan ruhunun varlık itibarıyla kendisine dayandığı bir maddeye ihtiyaç hissetmeyeceği bir mükemmellik derecesine varmasıdır. O halde saadet mükemmelliğin nihai noktası olup her insanın arzu ettiği nihai amaçtır. İnsanın varlığından maksat en yüksek kemal olan yüksek mutluluğa (es-se'âdetu'l-'aksâ) erişmektir. Mutluluk, asla bir başka şeyin elde edilmesi için değil, kendisi için istenen iyinin ta kendisidir. Mutluluğun ötesinde insanın kazanabileceği daha büyük bir şey yoktur. Mutluluğun kazanılmasında faydalı olan iradî fiiller, güzel fiillerdir. Bu fiillerin ortaya çıkmasını sağlayan kabiliyet, ye-

tenek ve melekeler ise erdemlerdir. Bunlar, kendi özleri itibariyle değil, mutluluğun kendisi itibariyle iyi şeylerdir. Saadete mani olan fiiller kötü şeyler, yani kötü fiillerdir. Bu fiilleri ortaya çıkaran kabiliyet, yetenek ve melekeler ise kusurlar, noksanlıklar, erdemsizlikler veya rezillikler ve aşağılık vasıflardır. İnsanların mutluluğa erişmeleri için birarada yaşamaları ve birbirleriyle yardımlaştıkları bir toplum kurmaları zorunludur. Ancak halkının, mutluluğa erişmek için yardımlaşmak üzere biraraya geldiği şehir, erdemli şehirdir. Kısaca saadete erişmek için kurulan her topluluk fâdıl (erdemli) topluluktur.

Belirtmek gerekir ki, Fârâbî, insanın gerçek mutluluğu hikmetten öğreneceğini belirtir. Fârâbî'ye (1971: 62) göre hikmet, özellikle her en son varlığın en son sebeplerini bildirdiğine, insanın kendisi için var olduğu en son gaye, saadet olduğuna ve bu gaye sebeplerden biri olduğuna göre, öyleyse insana hakikatte mutluluk olan şeyi gösteren, hikmettir.

İhtiyaç (el-İhtiyâc)

Zorunluluk, gereklilik. Fârâbî'ye göre (1995a: 112) “İnsanlardan (nâs) her biri, varlığını devam ettirmek ve en üstün mükemmelliklere (efdal-i kemâlât) erişmek için, tamamını yalnız başına sağlaması mümkün olmayan birçok şeye muhtaç (muhtâc) olarak yaratılmıştır. Bundan dolayı insan, ihtiyaç hissettiği bu şeylerin her birine erişebilmek için bir topluma (kavm) muhtaçtır. Tabii ki her insanın bir diğeri karşısındaki hali de bu şekildedir. O nedenle insanın, tabii yaratılışının (fıtrat) varlık sebebi olan mükemmelliğe (kemâl) ulaşması ancak birbirleriyle yardımlaşan (mute’âvinin) pek çok topluluğun (cemâ’a) bir araya gelmeleri (ictimâ’ât) ve her birinin diğerinin varlığının devamı için ihtiyaç duyduğu şeyi sağlamaıyla mümkündür. Yardımlaşma ve ihtiyaçların karşılanmasıyla toplumdaki herkesin varlığını sürdürme ve yetkinliğe ulaşma noktasındaki tüm ihtiyaçları karşılanmış olur. İşte insanların nüfusunun (eşhâsu’l-insân) artmasının ve insanların yeryüzünün bayındır kısmında (el-ma’mûra) toplanarak kimisi mükemmel/tam (kâmile) kimisi tam olmayan (gayru’l-kâmile) insan toplulukları/grupları (el-ictimâ’âtü’l-insâniyye) oluşturmalarının sebebi budur.” Özetle toplumun temeli, insanların mutluluğa erişmek için birbirlerine ihtiyaç duymalarıdır. Fârâbî, ihtiyaç kavramını, *es-Siyâsetü’l-Medenî* (1995b) ve *Tabsîlu’s-Se’âde* (1995c: 44) adlı eserlerinde de aynı şekilde ele alır.

Yardımlaşma (et-Te'âvun)

Fârâbî'nin sosyoloji öncesi sosyolojisinin en temel kavramlarından biri olan yardımlaşma, insanların, mutlu olmak için ihtiyaç duydukları şeyleri karşılamak üzere biraraya gelerek birbirlerine yardımda bulunmaları (mute'âvinin) demektir. Yardımlaşma eylemi, insanların biraraya gelerek toplum kurmalarının zeminini teşkil eder (Fârâbî, 1995a: 112; Fârâbî, 2014a: 4-5 vd.). Başka bir ifadeyle Fârâbî'ye (1995a: 112-113) göre insanların yaşamak, mutluluğa erişmek ve toplum halinde hayatlarını sürdürebilmek için gerekli olan ihtiyaçları karşılayabilmeleri, birbirleriyle yardımlaşmalarını zorunlu kılar. “İnsanların, gerçekten mutluluğu elde etmelerini sağlayacak şeyler konusunda yardımlaşmak (et-te'âvun) üzere biraraya geldikleri şehir, erdemli şehirdir (el-medînetu'l-fâdıla). İnsanların saadete erişmek için birbirleriyle yardımlaştığı (yete'âvenu) topluluk ise erdemli topluluktur (el-ictimâ'u'l-fâdı). Bütün şehirlerin, saadete erişmek için birbirleriyle yardımlaştıkları (yete'âvenu) toplum, erdemli toplumdur (el-'ummetu'l-fâdı). Aynı şekilde erdemli ma'mûra (el-ma'mûratu'l-fâdıla) de, içindeki bütün toplumların (umem-ümmetler) saadeti erişmek için birbirleriyle yardımlaşmalarıyla (yete'âvenû) gerçeklik kazanır.” (Fârâbî, 1995a: 113).

Cemâ'at, İctimâ' ve İctimâ'ât

Cemâ'at, topluluk, sosyal grup; toplumu meydana getiren sosyal topluluk demektir (Fârâbî, 1995a: 112). Fârâbî'ye göre (1995a: 112-113 vd.; Fârâbî, 2014a: 3-5 vd.) insan, tabiatı/fitratı gereği toplumsal bir varlıktır. İnsanların nihai amaçları olan kemale ve mutluluğa erişebilmeleri için ihtiyaç duydukları şeyleri karşılayabilmeleri, ancak biraraya gelerek toplum kurmalarıyla mümkün olur. Fârâbî (1995a: 112-113 vd.; 1995b: 73-74 vd.; Fârâbî, 2014a: 4-6 vd.; 1991: 43-66), toplum, grup, topluluk gibi kavramlara karşılık gelmek üzere “el-cem”, “aşîra”, “el-cemâ'a”, “cemâ'atun 'azîme”, “el-'ictimâ”, “el-'ictimâ'ât”, “el-'ictimâ'atu'l-medeniyye”, “el-cemâ'atu'l-'insâniyye”, “el-cemâ'âtu'l-'insâniyye”, “el-cemâ'atu'l-'insâniyyetu'l-kâmile”, “el-cemâ'atu'l-medeniyye”, “el-cemâ'atu'l-'uzmâ”, “ictimâ'u 'ummetin kesîra”, “ictimâu cemâ'ât”, “el-cemâ'âtu'l-kâmile”, “el-'ictimâ'atu'n-nakısa”, “el-ictimâ'atu'l-insâniyye”, “el-'ictimâ'u'l-menzilî”, “el-'ictimâ'u'l-medenî”, “el-ma'mûre”, “el-ma'mûratu'l-fâdıla”, “el-umme”, “el-'umem”, “ictimâ'u 'ummet”, “ummetun 'azîme”, “umemun kesîra”, “mille”, “el-'ummetu'l-fâdıla” ve “el-medîne”, “el-mudun”, “el-cemâ'atu'l-

medîne”, “el-medînetu'l-fâdıla”, “el-‘ictimâ’u'l-fâdı”, “‘ictimâ’âtu'l-cemâ’a”, “‘ictimâ’u ehli’l-karye”, “ihtilâfu’l-‘umem”, “nâs”, “el-hayevânu’l-‘insiyyu”, “el-hayevânu’l-medeniyyu”, “ehlu’l-mudun”, “ehlu’l-‘umem”, “‘ictimâ’u’l-medeniyyîn”, el-melekâtu’l-‘irâdiyye”, “el-‘ef’âl”, “tâife”, “tâife-tun mine’l-cemâa”, “tavâiful-cemâ’at”, “cemâ’atun medeniyye”, “asnâfu’l-cemâ’âti’l-mutecâvira” gibi kavramları kullanır.

İctimâ’ toplanma, topluluk, biraraya gelme; ictimâ’ât ise ictimâ’nın çoğulu olup insan toplulukları, insanların biraraya gelip toplanmaları anlamına gelir. Anlaşıldığı kadarıyla Farabî’nin (1995a: 112) düşüncesinde topluluk; aile, sokak, mahalle, aşiret, şehir, bölge, şehirler, ümmet (toplum) veya ümmetler ve dünya toplumları (evrensel veya küresel toplum) şeklinde farklı biçimlerde gerçeklik bulur. Fârâbî’ye (1995a: 112-113) göre “Tam/mükemmel/yetkin/kâmil (kâmile) insan toplulukları büyük, orta ve küçük olmak üzere üç kısımdır. Büyük toplum (el-‘uzmâ), tüm cemaat topluluklarının yeryüzünün bayındır kısmında (el-ma’mûre) biraraya gelerek oluşturduğu toplumdur (‘ictimâ’âtu’l-cemâ’a). Orta toplum (el-vustâ), yeryüzünün bayındır bölgesinin bir bölümündeki bir ümmet topluluğudur (‘ictimâ’u’l-‘ummet). Küçük toplum (es-suğrâ) ise herhangi bir ümmetin oturduğu coğrafyanın bir parçasında şehir halkının bir araya gelerek tesis ettiği topluluktur (‘ictimâ’u ehli’l-medîne). Tam/mükemmel/yetkin/kâmil olmayan (ğayru’l-kâmile) insan toplulukları ise, köy halkının birlikteliği/topluluğu (‘ictimâ’u ehli’l-karye), mahalle halkının birlikteliği/topluluğu (‘ictimâ’u ehli’l-mahalle), sokaktaki topluluk (‘ictimâ’ fi sikke) ve evde toplanmadır (‘ictimâ’ fi menzil). Bunların arasında en küçük gayr-i kâmil topluluk evdeki topluluktur. Mahalle ve köy birlikte şehir halkı için vardır. Fakat köyün şehirle ilişkisi, şehrin hizmetkârı olması itibariyledir, mahalle ise şehrin bir parçası olmak itibariyle şehre aittir. Sokak mahallenin, ev ise sokağın bir parçasıdır. Ayrıca şehir, ümmetin (orta toplumun) oturduğu toprakların, ümmet ise yeryüzünün bayındır bölgesinde yaşayan bütün insanların (ma’mûre ehlinin cümlesinin) bir parçasıdır.” Anlaşılmaktadır ki Fârâbî’nin toplum teorisinde üç tam toplum şunlardır: Ma’mûre, ümmet ve medîne. Tam olmayan dört toplum da şunlardan ibarettir: Köy, mahalle, sokak ve ev.

Yine Fârâbî’ye (1995a: 113) göre “en değerli iyilik ve en yüce kemâle/mükemmelliğe, şehirden daha eksik durumdaki toplulukta değil,

yalnızca evvela şehirde (medîne) erişilebilir. Aslında iyilik irade ve ihtiyarla elde edildiği gibi kötülük de irade ve ihtiyarın bir ürünü olduğundan, şehrin, insanların birtakım kötü amaçlara erişmek için birbirleriyle yardımlaşmak üzere tesis edilmesi de imkan dahilindedir. Bu sebeple her tür şehrin sa'âdete eriştireceğini söylemek mümkün değildir. İnsanların, gerçek mutluluğu elde etmelerini sağlayacak şeyler konusunda yardımlaşmak üzere biraraya geldikleri şehir, erdemli şehirdir (el-medînetu'l-fâdila). İnsanların mutluluğa ulaşmak için birbirleriyle yardımlaştığı topluluk ise erdemli topluluktur (el-ictimâ'u'l-fâdil). Bütün şehirlerinin, mutluluğa ulaşmak için birbirleriyle yardımlaştığı toplum erdemli toplumdur (el-'ummetu'l-fâdil). Aynı şekilde fâdil ma'mûre (el-ma'mûratu'l-fâdila) de, içindeki bütün toplumların ('umem: ümmetler) mutluluğa ulaşmak için birbirleriyle yardımlaşmalarıyla gerçeklik kazanır."

Ümmet

Toplum. Filozofumuza (1995a: 113) göre tam/mükemmel/yetkin/kâmil (kâmile) insan toplulukları büyük, orta ve küçük olmak üzere üç kısımdır. Büyük toplum (el-'uzmâ), bütün cemaat topluluklarının yeryüzünün bayındır kısmında (el-ma'mûre) biraraya gelerek oluşturduğu toplumdur (ictimâ'âtu'l-cemâ'a). Orta toplum, yeryüzünün bayındır bölgesinin bir bölümündeki bir ümmet topluluğudur (ictimâ'u ümmet). Küçük toplum ise herhangi bir ümmetin oturduğu coğrafyanın bir parçasında şehir halkının bir araya gelerek meydana getirdiği topluluktur (ictimâ'u 'ehli'l-medîne). (...) En değerli iyilik ve en yüce kemâle/mükemmelliğe, ancak evvela şehirde (el-medîne) ulaşılabilir, şehirden daha eksik konumdaki toplulukta (ictimâ') değil. Aslında iyilik irade ve ihtiyarla elde edildiği gibi kötülük de irade ve ihtiyarın bir ürünü olduğundan, şehrin, insanların birtakım kötü amaçlara ulaşmak için birbirleriyle yardımlaşmak üzere kurulması da mümkündür. Bundan dolayı her tip şehrin sa'âdete eriştireceği söylenemez. İnsanların, gerçek mutluluğu elde etmelerini sağlayacak şeyler konusunda yardımlaşmak üzere biraraya gelip oluşturdukları şehir, erdemli şehirdir (el-medînetu'l-fâdila). İnsanların mutluluğa erişmek için birbirleriyle yardımlaştıkları topluluk ise erdemli topluluktur (el-'ictimâ'u'l-fâdil). Bütün şehirlerinin, mutluluğa varmak için birbirleriyle yardımlaştıkları toplum erdemli toplumdur (el-'ummetu'l-fâdil). İçindeki bütün toplumların ('umem-ümmetler) mutluluğa erişmek için birbirleriyle

yardımlaşmalarıyla gerçeklik kazanan toplum ise, fâdil ma'mûredir (el-ma'mûratu'l-fâdıla).

Fârâbî, *es-Siyâsetü'l Medeniyye* adlı eserinde (1995b: 74-76) kâmil insan toplumunun (el-cemâ'atu'l-'insâniyyetu'l-kâmile) genel olarak ümmetlere ayrıldığını, ümmetlerin de birbirlerinden farklı özelliklere sahip olduklarını, bunun da sebeplerinin doğal yaratılış, ahlak ve dil olduğunu belirtip açıklar.

Şa'b, Kabile, Kavm, Nâs, Tâife,

Şa'b, Fârâbî felsefesinde millet, ırk, toplum gibi anlamlara karşılık gelir (Bkz. Fârâbî, 2008: 38). Kabile bir topluluğa işaret eder (Fârâbî, 2008: 38); Kavm, topluluk, ırk, toplum, grup vs. anlamlarına gelir (Fârâbî, 1995a: 112; Fârâbî, 1971: 45). Nâs, "insan" kelimesinin çoğulu olup insanlar demektir. Tâife ise, grup demektir (Fârâbî, 1995c: 80-81).

Kur'an'da da bazı ayetlerde yer alan bu kavramların her biri, aralarında nüans olmak üzere sosyolojik anlamda belli bir toplumsal birlikteliği/birimi ifade etmektedir. Bu çerçevede mesela şa'b (Hucurat 49/12), milleti karşılar. Bilindiği üzere Araplar, sosyal birlikleri insan organizmasından hareketle sınıflandırmış; baştan ayak parmaklarına kadar yedi hiyerarşik tabakaya ayırmışlardır (el-Endülüsî, 1989, ez-Zemahşerî, 1995; el-Beydavî, 1988; el-Cevherî, 1990). Buna göre hiyerarşik olarak yukarıdan aşağıya doğru baş şa'b, boyun kabile, göğüs 'imâre, karın batın, bacak fahz, ayak fasile ve parmaklar aşiretleri simgeler. Sosyolojik anlamda buradaki şa'b milletin, kabile soyun, 'imare ve batın oymakın, fasile boy'un, aşiret ise geniş anlamda aile veya klanın karşılığı sayılırlar.

Fârâbî'nin kullandığı kavramlardan kabile, bir babanın soyundan gelip oluşan topluluğa işaret eder. Millet karşılığında kullanılan şa'b, kabileden farklı olarak etnik bir kökene sahip olmanın yanında kültürel bağları da ifade etmektedir. Dolayısıyla şa'b, organik-kültürel bir birlik olmaktadır. Birden fazla aşiretin veya çeşitli boyların bir araya gelmesiyle oluşan kabileden ise aynı soydan gelme duygusu, yani kan bağı ön plana çıkmaktadır. Hucurat 12. ayette geçen şu'ûb, şimdi kullanılan dil, din, ırk, ortak kültür ve ortak tarihe dayanan sosyal birlik anlamındaki milleti karşılamaktadır.

Yine genellikle toplum olarak karşılanan kavm kelimesi, Hucurat su-

resinin 11. ayeti hariç Kur'an'da, insanların oluşturduğu toplum anlamında kullanılır (Hud 11/27-30, 36, 38, 61, 63 vb.). Kur'an, peygamberlerin gönderildiği halklara kavm dediği gibi (Hud 11/27, 28, 50, 61), sultan veya kralların yönetimi altında bulunan halklara da kavm demektedir (A'raf 7/109; Duhan 44/37; Kaf 50/14). Aynı şekilde Kur'an ortak inanç ve davranışı olan kimseler için de kavm kelimesini kullanır (Yûsuf 12/9; Saffat 37/30; A'raf 7/47; Tevbe 9/11, 96).

Nâs kavramına gelince; manâ yönünden insan kelimesinin çoğulu olan nâs, insanlar anlamına gelmekte ve toplumu ifade etmektedir (Bkz. el-Askerî, 1994: 300). Tarih boyunca yaşamış ve yaşayacak olan tüm insanlara nâs denildiği gibi (Bakara 2/24, 161,164, 243; Al-i İmran 3/110; Maide 5/32 vb.), belirli bir zaman diliminde yaşamış olan bütün insanlara da nâs (Nisa 4/37; Bakara 2/102,259 vb.) denilmektedir. Aynı şekilde aynı dönemde yaşayan ve ortak yönleri bulunan insan topluluğuna (Bakara 2/13; Al-i İmran 3/173; Yunus 10/2; Kasas 28/23 vb.) ve bir konuşmacının (peygamberin) hitab ettiği kimselere (Hac 22/49; Yunus 10/104,108 vb.) de nâs diye tabir edilmektedir. Ayrıca bir toplumda çoğunluğu oluşturan aynı inanç ve tutuma sahip insanlara da azınlıkta kalanlara nazaran nâs kavramının kullanıldığını (Bakara 2/13; Al-i İmran 3/173 vb.) görüyoruz. Sosyolojik anlamda halk veya kitle yerine de kullanılan nâs, hiç bir ayırım yapılmaksızın peygamberin muhatabı olan herkestir. Şu halde nâs, en geniş anlamda topyekün toplumu ifade etmektedir.

Tâife ise topluluk ve grup anlamına gelir. Nitekim örneğin “Eğer mü'minlerden iki tâife birbirleriyle savaşırlarsa...” (Hucurât 49/9) ayetinde bu anlamda kullanılmaktadır (es-Se'âlibî, 1999; Okumuş, 2015a).

Medîne

Şehir demek olan medîne, toplumu (ümme) meydana getiren küçük toplum/grup olarak anlaşılabilir. Fârâbî'ye göre (1995a: 113) “en değerli iyilik ve en yüce kemâle/mükemmelliğe, şehirden daha eksik konumdaki toplulukta (ictimâ') değil, sadece öncelikle şehirde erişilebilir. Aslında iyilik irade ve ihtiyarla elde edildiği gibi kötülük de irade ve ihtiyarın bir ürünü olduğundan, şehrin, insanların birtakım kötü amaçlara varmak için birbirleriyle yardımlaşmak üzere kurulması da mümkündür. Dolayısıyla her türlü şehrin mutluluğa (sa'âdet) ulaştıracağını söylemek mümkün değildir. İnsanların, gerçek mutluluğu elde etmelerini sağlayacak şeyler ko-

nusunda yardımlaşmak üzere biraraya geldikleri şehir, erdemli şehirdir (el-medînetu'l-fâdıla). İnsanların mutluluğa ulaşmak için birbirleriyle yardımlaştığı topluluk ise erdemli topluluktur (el-ictimâ'u'l-fâdıl). Bütün şehirlerinin, mutluluğa ulaşmak için birbirleriyle yardımlaştığı toplum erdemli toplumdur (el-'ummetu'l-fâdıla). Aynı şekilde fâdıl ma'mûre (el-ma'mûratu'l-fâdıla) de, içindeki bütün toplumların ('umem: ümmetler) mutluluğa ulaşmak için birbirleriyle yardımlaşmalarıyla gerçeklik kazanır."

Fârâbî, *Fusûlun Munteze'a* (Fusûlu'l-Medenî?) adlı eserinde (1971: 45-46) zaruri şehir (el-medînetu'd-darûriyye) ve erdemli şehir (el-medînetu'l-fâdıla) ayrımı yapar. Ona göre zaruri şehir, bireyleri veya unsurlarının, sadece insanın varlığının devamı, geçinmesi ve hayatının korunması için birbirleriyle yardımlaştıkları şehirdir. Erdemli şehir ise halkının, insanın varlığı, varlığını sürdürmesi, geçimi ve hayatını koruması için gerekli şeylerin en erdemlisine erişmek üzere yardımlaştığı şehirdir. Aslında Fârâbî'nin kendi içinde tutarlı ayrıntılı bir şehir tipolojisinden bahsedilebilir. *'Ârâ'u Ehlî'l-Medîne* ve *es-Siyâsetu'l-Medeniyye* gibi çalışmalarında incelenen bu şehir tipolojisinde şehirler, erdemli şehirler ve erdemsiz şehirler olmak üzere iki ana tipe ayrılır. Erdemsiz şehirler ise câhil şehirler (el-medînetu'l-câhile), fâsık şehirler (el-medînetu'l-fâsıka), değişmiş şehirler (el-medînetu'l-mutebeddile/mubeddele) ve sapkın şehirler (el-medînetu'd-dâlle) olmak üzere dört tipe, cahil şehirler ise zaruri şehirler (el-medînetu'd-darûriyye), kötü şehirler (el-medînetu'l-beddâle), bayağı şehirler (Medînetu'l-hasse ve's-sukût), şeref şehirleri (medînetu'l-kerrâme), üstünlük (zorbalık) şehirleri (medînetu't-teğallub) ve demokratik şehirler (el-medînetu'l-cemâ'iyye) olmak üzere altı tipe ayrılır.

Mille (Din: Millet: el-Mille)

Mille; din, inanç ve görüş ve fiiller anlamındadır. Fârâbî'nin (2002: 258-60 vd.) yaklaşımında, mille (el-mille), ilk başkanın (er-ra'îsu'l-evvel) toplum (el-cem') için tasarladığı şartlarla sınırlanıp belirlenmiş görüş ('ârâ') ve eylemlerdir (ef'âl). İlk başkan, toplum üyelerinin o görüş ve eylemlere riayet etmesi suretiyle, belli bir amacı toplumda ve toplum aracılığıyla gerçekleştirmeye çalışır. Topluluk ya aşîret, ya şehir veya bölge, ya büyük bir ümmet ya da birçok ümmetler şeklindedir. İlk başkan erdemli (fâdıl) bir kişi, yönetimi de gerçekten erdemli olursa, bu başkan ancak tasarladıkları sayesinde kendisini ve yönetiminde bulunan insanları gerçekte

mutluluk olan en yüksek mutluluğa (es-se'âdetu'l-kusvâ) ulaştırmaya çalışır, böylece o din erdemli bir din (milletun fâdıla) olur. (...)

Anlaşıldığı kadarıyla Fârâbî, “millet”, yani “din” kavramını insanî ve toplumsal temelde ele alır. Aynı şekilde *İhsâu'l-'Ulûm* (1996: 86-87 vd.), adlı eserinde de kelimeleri ele aldığı kısımda millet kavramını tekil ve çoğulluğa (millet ve milel) yaşanan din anlamında kullanır.

Fârâbî (2002: 260-61), millet kavramını, din, sünnet ve şeriat ile eş anlamlı ve toplumsal hayatla da sıkı bağlantılı olarak ele alır. Fârâbî felsefesinde şeriat (eş-şerîa) ve sünnet (es-sunne) kelimelerinde olduğu gibi din (ed-dîn) ve millet (el-mille) kelimeleri de neredeyse eş anlamlı iki kelimedir. Çoğunluğa göre, millet ve din kelimeleri milletin iki parçasına bakarak belirlenmiş eylemleri (el-'ef'âlu'l-mukaddera) gösterir ve bu eylemleri içerir. Aynı şekilde, belirlenmiş görüşlere şeriat adını vermek de mümkündür. O halde şeriat, millet, din aynı şeyleri ifade eden eş anlamlı kelimelerdir. Millet (el-mille), biri, görüşlerin tanımlanması ve diğeri de eylemlerin belirlenmesi olmak üzere iki parçadan oluşur. Dinin kapsamına giren tanımlanmış görüşlerin iki alt bölümü vardır: a) Öze işaret ettiği yaygın olarak kabul edilen özel isimle ifade edilen görüş, b) benzer bir örneğin adıyla ifade edilen görüş. Böylece erdemli dinde geçerli olan belirlenmiş görüşler ya gerçektir veya gerçeğin örneğidir, benzetimdir (misâlu'l-hakk). Gerçek, kısaca, insanı ya özündeki ilk bilgi ile veya kesin burhân yoluyla kesin bilgiye ulaştıran şeydir. Her din bu türden olmayıp, insanı özü bakımından ve kesin kanıtla kesin bilgiye ulaştırabilecek hususları içermediği gibi kendisinde bu iki yönden biriyle kesin bilgiye ulaştırabilecek şeyin benzetiminin de bulunmadığı din, sapık dindir.

Ma'mûra (el-Ma'mûra)

İmar edilmiş, yaşanılır, toplumun kurulabildiği, insanların birarada yaşayabildiği yer. İnsanların toplanarak kimi mükemmel/tam (kâmile) kimi tam olmayan (ğayru'l-kâmile) insan topluluk/gruplarının (el-'ictimâ'âtu'l-'insâniyye) oluşturdukları bayındır yer (Fârâbî, 2005a: 112). Fârâbî'ye göre (1995a: 112-113) yeryüzünün bayındır bölgesinde yaşayan bütün toplumların oluşturduğu büyük toplum, ma'mûra toplum; içindeki bütün toplumların (umem: ümmetler) mutluluğa ulaşmak için birbirleriyle yardımlaşmalarıyla gerçeklik kazanan büyük toplum ise erdemli ma'mûradır (el-ma'mûratu'l-fâdıla).

el-'İlmu'l-Medenî (Medenî İlim: el-'İlmu'l-Medeniyyu)

Fârâbî'nin *İhsâ'u'l-Ulûm*, *Kitâbu'l-Mille*, *Tabsîlu's-Se'âde*, *Risâletu'l-Hurûf* adlı eserlerinde ele aldığı ilimlerden biri olan “el-'İlmu'l-Medeniyyu”, kendisinin belirlediği konulara bakılınca, belli düzeylerde sosyolojinin konularını da içeren bir bilim olduğu anlaşılır. Hâce-i Sâni *İhsâ'u'l-Ulûm* (1996) “el-'İlmu'l-Medeniyyu” ilmini kendi özgün bilimler sınıflaması içinde müstakil bir başlıkla ele alır. Kitabında yaptığı ilimler tasnifinde en son bölümde üç ilme yer verir. Bu ilimlerden ilki “el-'İlmu'l-Medeniyyu”, ikincisi “İlmu'l-Fıkh”, üçüncüsü ise “İlmu'l-Kelâm”dır.

Fârâbî'ye (1996: 79-85) göre bu ilim, iradî fiillerle iradî sünnetlerin, yani kural ve yasaların çeşitlerini, bu fiiller ve sünnetlerin kendilerinden meydana geldiği kabiliyetler, yetiler, huylar, karakterler ve özellikleri, onların kendileri için ortaya konulan amaçları, onların insanda nasıl var olmaları lazım geldiğini, insanda var olmaları lazım geldiği biçimde bulunmaları için ne şekilde düzenlenmeleri gerektiğini ve onları korumanın yollarını araştırır; ayrıca fiillerin kendileri için icra edildikleri hayat tarzlarının kendileri için gerçekleştirildikleri amaçlar arasında ayırım yapar.

Muallim-i Sâni Fârâbî'nin (1991: 52-66; 2002: 264-73) toplum felsefesinde “el-'İlmu'l-Medeniyyu”, öncelikle mutluluğu ele alır. Eylemleri, davranışları, ahlâkı, huyları ve iradî melekelerin hepsini en son noktasına kadar araştırır. Toplum hayatını, işbölümünü, yardımlaşmayı, şehir hayatını, medeniyeti, siyaseti, yönetim türlerini inceler.

Anlaşılmaktadır ki, Fârâbî'ye göre medenî ilim, insanlar arasındaki ilişki veya bağların, üzerine kaim olan eylemler, yetiler ve aklî ilkeleri araştırır. Bu kabul edilirse, el-'İlmu'l-Medeniyyu İlmi, toplum ve siyasete dair bazı konularda Fârâbî'den farklı düşünen (Bkz. Korkut, 2006) İbn Haldun'un (1332-1406) 'İlmu'l-'Umrân' İlmine (1996: 42-44) de katkıda bulunarak sosyolojinin gelişimine etkide bulunmuştur (Okumuş 2015b).

Bütün bu izahlar göstermektedir ki, Fârâbî'nin “el-'İlmu'l-Medeniyyu” (Medenî İlim) adıyla ortaya koyduğu ilim, diğer toplum konularına ek olarak siyaset ve kültürü de konu edinen bir ilimdir. Bu ilmi Türkçe'ye mutlaka çevirmek gerekirse, “Medenî İlim”, yani “Şehir/Site/Polis/Civitas/Medeniyet İlmi”, “toplum ilmi”, “toplumsal ilim” ile karşılamak daha doğru olabilir. Aslına bakılırsa, mutlaka çevirmek de

gerekmez. Orijinaliyle “Medenî İlim” veya “el-‘İlmu’l-Medeniyyu” denilebilir. Bu ifadeyi “Siyaset İlmi” olarak çevirmek indirgemecilik olur. Kaldı ki Fârâbî’nin “es-Siyâsetu’l-Medeniyye” (Medenî Siyaset: Şehir/Site/Polis/Civitas/Medeniyet Siyaseti) terimini kullanması, “el-‘İlmu’l-Medeniyyu” teriminin “Siyaset İlmi” veya “Siyaset Felsefesi” diye çevrilmesinin yanlışlığını göstermektedir. Fârâbî, “el-‘İlmu’l-Medeniyyu” terimiyle kendi felsefesi içinde bir sosyoloji ortaya koymakta, toplum teorisi geliştirmekte, genel sosyoloji, şehir sosyolojisi, medeniyet sosyolojisi, siyaset sosyolojisi, küresel sosyoloji, aile sosyolojisi, dil sosyolojisi, din sosyolojisi, ahlak sosyolojisi ve eğitim sosyolojisi gibi alanlara önemli katkılar getirmektedir.

Fârâbî’nin “el-‘İlmu’l-Medeniyyu” adıyla sınırlarını çizmeye ve konularını belirlemeye çalıştığı ilim, belli ölçülerde “sosyolojik bakış açısı ve okuma”yla sosyolojinin konularını ortaya koyarken, ondan yaklaşık dört asır sonra yaşamış olan İbn Haldun (1996: 42-44), konusu toplum ve toplumsal ilişkiler olan “İlmu’l-Umrân” adında yeni bir ilim tesis etmiş ve Fransa’da modern sosyolojiden yüzyıllarca önce sosyolojinin temellerini atmıştır. İbn Haldun, Umran İlmi’yle “nesnel” bir toplum teorisi geliştirmiş ve modern sosyolojiden çok önceleri Fârâbî’nin “Sosyoloji”sinin ötesine geçerek Sosyoloji adına önemli bir konum elde etmiştir.

Sonuç

Fârâbî felsefesinde toplumsal kavramlara giriş düzeyinde toplumsal bir okuma yaklaşımıyla bakılan bu çalışmadan anlaşılmaktadır ki:

1.Fârâbî, toplumu ele alırken öncelikle temel bazı kavramlar üretir veya var olan bazı toplumsal kavramları kendi felsefesine uygun bir şekilde tarif eder, anlamlandırır. Medeniyet filozofu Fârâbî, ideal tipleştirme yaklaşımıyla toplumsal kavramlara ve topluma dair yaptığı tanım, açıklama ve çözümlemelerde toplumsal gerçekliklerden hareket eder. Onun toplumun varlığının zorunluluğunu izahı, bunu açıkça gösterir. Fârâbî’ye göre insanın mutluluğu, toplumsal hayatın zaruretini ortaya koyar. İnsanların mutlu olması için toplum halinde yaşamaları, yakınları ve diğerleriyle birarada yaşamaları, birbirleriyle yardımlaşmaları zorunludur.

2.Fârâbî’nin felsefesine bakıldığında, anlam itibarıyla birbiriyle bağlantılı ve içiçe geçen bir dizi anahtar kavramın, onun toplum teorisini

oluşturan temel unsurlar olduğu görülür. Filozofun felsefesinde saadet, irade, ihtiyar, ihtiyaç, yardımlaşma, cemaat, icitmâ', ümmet, kavm, medine, medeniyet, mille, mamure, ilm-i medenî gibi kavramların toplumsal temelde ele alındığı bu çalışmanın da ortaya koyduğu gibi Fârâbî, toplum felsefesini, toplum inşasını, toplum idealini bu kavramlar bütünüyle önmüze getirir.

3.Eserlerine dikkatli bir bakışla, Fârâbî'nin toplumsal kavramlarının işaret ettiği toplum görüşünün, şehir ve medeniyet temelli olduğu, organizmacı boyutlar taşıdığı, ihtiyaçlar teorisiyle ortak yönlere sahip bulunduğu, toplumsal işbölümü yaklaşımı içerdiği, tipolojik yaklaşımla ortaya konulduğu anlaşılır.

4. Fârâbî'nin toplumsal kavramlarının ve dolayısıyla toplum görüşünün en önemli karakteristik özelliklerinden biri, medine ve medeniyet temelliliktir. Filozof, toplumu şehirde medeniyet üzere biraraya gelmiş insanların meydana getirdiği topluluklar ve bu toplulukların meydana getirdiği toplum (ümmet) ekseninde inceler.

5.Düşünürümüzün toplum felsefesi, organizmacıdır. Toplum görüşünü ortaya koyduğu ve sosyolojiye katkı yaptığı eserlerinin hemen tamamında Fârâbî, toplum ve toplumsal hayatı insan organizmasına benzetmelerle açıklamaya ve anlamaya çalışır. Mesela şehir hayatının temel konularının ele alındığı *Arâu Eblî'l-Medîneti'l-Fâdila* (1995a: 112-121) adlı eserinde bu açıkça görülür. Ayrıca *Fusûlun Munteze'a* (Fusûlu'l-Medenî) adlı risalesinde (1971: 24-30, 41 vd.) aile ve şehir, insan organizması veya anatomisinden hareketle tahlil edildiği gibi, sultan veya devlet adamının, yönetici veya siyasetçinin şehri ve toplumu yönetmesi de insan organizmasından hareketle izah edilir. Yöneticinin veya liderin insan bedenini tedavi eden doktora benzetilmesi (Fârâbî, 1971: 24-26 vd.) de organizmacı yaklaşım kapsamında değerlendirilebilir.

6.Belirtilmelidir ki, Fârâbî, organist bir toplum anlayışına sahip olup toplumu insan organizmasına benzeterek ele alır, fakat toplumun iradesine ve iradesini istediği yönde kullanma (ihtiyar) yönüne vurgu yaparak toplumu büsbütün organizmayla özdeşleştirmedeğini gösterir.

7.Filozof, toplumun ve toplumsal hayatın varlığının insanlar için zorunluluğunu insanların birbirlerine muhtaç olmalarıyla izah eder. Bu onun

toplumun zorunluluğunu ihtiyaçlar teorisine göre anladığını gösterir.

8. Düşünürün toplum teorisine bakıldığında, toplumsal hayatın devamı için işbölümünün gerekliliğinden bahsettiği görülür. Toplumda herkes, farklı işler yapar ve toplumsal aktörler, hayatta bu farklı işlerden dolayı farklı kimselerle yardımlaşmaya muhtaçtırlar.

9. Fârâbî, toplum görüşünde ideal tiplendirme yaklaşımdan da yararlanarak toplumsal gerçekliği en iyi şekilde ifade edecek kavramsallaştırmalara başvurur, toplumları, toplumsal grupları tasnife tâbi tutar ve çeşitli toplum tipleri gözlemler. Gerek şehir (küçük toplum), ümmet (orta toplum) ve ma'mûra (büyük toplum) biçimindeki tipolojisinde, gerekse tam/mükemmel/kâmil toplumlar ve tam/mükemmel/kâmil olmayan toplumlar tipolojisinde aslında genel olarak köy, mahalle, sokak ve ev ile şehir, ümmet ve el-ma'mûra bağlamında toplumu çeşitli tiplere ayırarak ele alır.

10. Fârâbî'nin toplum görüşü, başta İbn Haldun olmak üzere kendisinden sonraki toplum teorisyenlerini o teorisyenlerin kendisini aşmalarını sağlayacak şekilde etkilemiş, hatta müstakil bir bilim olarak sosyolojinin ortaya çıkmasına önemli katkılarda bulunmuştur.

11. Elbette Fârâbî'nin toplumsal kavramları bu makalede ele alınan toplumsal kavramlardan ibaret değildir. Fakat bu çalışmanın sınırları içinde bu makalelere yer verilmesiyle yetinilmiştir. Ayrıca her bir kavramın, çok daha geniş bir şekilde ele alınması gerekmektedir ve bunun için de daha ileri çalışmalara ihtiyaç bulunmaktadır.

Kaynaklar

- el-Askerî (1994). *Kitâbu'l-Furûk*. (Nşr. A. S. Hımsî). Trablus: Cürus Bers.
- el-Beydavî (1988). *Tefsiru'l-Beydâvi*. Beyrut: . Müessesetü'r-Risâle.
- el-Cevherî (1990). *es-Sıbah Tâcu'l-Lüğa ve's-Sıbâbu'l-Arabîyye*. Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melayîn.
- el-Endülüsi (1989). *el-İkdu'l-Ferîd*. Beyrut: Dâru İhyâi't Tüsrâsi'l-Arabî.
- Fârâbî (1971). *Fusûlun Munteze'a*. (Thk. F. M. Neccar). Beyrut: Dâru'l-Meşrik.
- Fârâbî (1990). *İhsâu'l-Ulûm*. (Çev. A. Ateş). Ankara: MEB.
- Fârâbî (1991). *Kitâbu'l-Mille*. (Thk. M. Mehdî). Beyrut: Dârü'l-Meşrik.

- Fârâbî (1995a). *Arâu Ehlî'l-Medîneti'l-Fâdıla*. (Ed. A. B. Melham). Beyrut: Dâr ve Mektebetu'l-Hilâl.
- Fârâbî (1995b). *es-Siyâsetu'l-Medeniyye*. (Ed. A. B. Melham). Beyrut: Dâr ve Mektebetu'l-Hilâl.
- Fârâbî (1995c). *Tabsîlu's-Saâde*. (Ed. A. B. Melham). Beyrut: Dâr ve Mektebetu'l-Hilâl.
- Fârâbî (1996). *İbsâ'u'l-Ulûm*. (Ed. A. B. Melham). Beyrut: Dâr ve Mektebetu'l-Hilâl.
- Fârâbî (2001). *el-Medînetu'l-Fâzıla*. (Çev. N. Danişman). Ankara: MEB.
- Fârâbî (2002). Kitâbü'l-Mille. (Çev. F. Toktaş). *Dîvan Dergisi*, 12 (1), 258-273.
- Fârâbî (2005a). Tenbîh 'alâ Sebîli's-Sa'ade: Mutluluk Yoluna Yönelme. (Çev. H. Özcan). *Fârâbî'nin İki Eseri*. İstanbul: İFAV, 159-190.
- Fârâbî (2005b). Fusûlü'l-Medenî. (Çev. H. Özcan). *Fârâbî'nin İki Eseri*. İstanbul: İFAV, 45-138.
- Fârâbî (2008). *Kitâbu'l-Huruf: Harfler Kitabı*. (Çev. Ö. Türker). İstanbul: Litera.
- Fârâbî, (2012). *es-Siyâsetu'l Medeniyye veya Mebâdî'ül-Mevcûdât*. (Çev. M. S. Aydın, A. Şener ve M. R. Ayas). İstanbul: Büyüyen Ay.
- Fârâbî (2013). *İdeal Devlet*. (Çev. A. Arslan). Ankara: Divan Kitap.
- Fârâbî (2014a). *Risâletu'l-Hurûf*. <http://www.muslimphilosophy.com/#people>. 15.09.2014.
- Fârâbî (2014b). *İbsâ'u'l-Ulûm*. (Çev. A. Arslan). Ankara: Divan Kitap.
- İbn Haldun (1996). *Mukaddime*. (Thk. D. el-Cüveydî). Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye.
- Korkut, Ş. (2006). İbn Haldûn'un 'es-Siyâsetu'l-Medeniyye' Teorisini Eleştirisi. *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 15, 115-140.
- Okumuş, E. (2015b). Medîneden Medeniyete Fârâbî'de 'Sosyoloji Öncesi Sosyoloji', *Medeniyet Düşünürü Fârâbî Uluslararası Sempozyum, Bildiriler*. (Ed. E. Okumuş ve İ. Burak). Eskişehir: Eskişehir Kültür Başkenti Ajansı, 127-195.
- Okumuş, E. (2016a). Fârâbî'nin Medeniyet Sosyolojisine Katkıları. *Diyanet İlmî Dergi*, 52 (3), 11-30.
- es-Se'âlibî (1999). *Fıkhu'l-Luğâ ve Esrâru'l-'Arabiyye*. (Haz. Y. el-Eyyûbî). Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye.

Toktaş, F. (2002). Fârâbî'nin Kitâbü'l-Mille Adlı Eserinin Takdim ve Çevirisi. *Divan Dergisi*, 12 (1), 258-273.
ez-Zemahşerî (1995). *el-Keşşâf*. c.4. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.

Öz: İslam filozofu Muallim-i Sâni Ebû Nasr el-Fârâbî (872-951), eserlerinden de anlaşılabilirliği gibi bir toplum filozofudur. Gerçekten de toplum, Fârâbî felsefesinin en temel konularındandır. Çünkü Fârâbî için insan ve insanın mutluluğu, her şeyin başında gelir. İnsan ise tabiatı gereği toplumsal bir varlıktır ve dolayısıyla insanın mutluluğu doğrudan toplum ile, toplum hayatının insan için zorunlu olmasıyla ilintilidir. Toplumsal hayat, insanların bir arada, toplum halinde yaşamaları, insan ve mutluluğunun zorunlu bir boyutudur. Bu yönü dikkatlice incelendiğinde, Farabî'nin insan, mutluluk, medine, medeniyet, cemaat, ictimâ', ictimâ'ât, ma'mûra, ihtiyaç, teâvun, kavm, ümmet, din, mille, vd. anahtar kavramlarından hareketle bir toplum görüşü ortaya koymaya çalıştığı anlaşılır. Fârâbî'nin ilgili kitapları ile konuyla alakalı diğer kaynaklardan yararlanılarak yapılan bu çalışmada Fârâbî, felsefesi içinde saadet, irade, ihtiyar, ihtiyaç, teâvun, cemaat, ictimâ', ictimâ'ât, kavm, ümmet, nâs, medine, medeniyet, millet, din ve ma'mûra gibi temel/anahtar kavramlar ele alınmakta ve anlaşılmaya çalışılmaktadır. Bu kavramlar, Muallim-i Sâni'nin toplum felsefesine giriş niteliği taşımaktadır. Bu kavramlar bilinip anlaşılmadan Fârâbî'nin genel toplum temasının anlaşılması mümkün gözükmemektedir.

Anahtar Kelimeler: Fârâbî, felsefe, şehir, toplum, toplumsal kavramlar.

